

ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ, ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԴԷՄՔԵՐ

Ա. ԹԵՄԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ (1854 – 1908)

Էնկիւրիի եւ Եողատի առաջնորդութեանց միջեւ խնդրոյ առարկայ եղող Զորում զտղան ճշգիւլու համար, որոչ սահմանը դժուեցաւ՝ երբ Կիւրին-Մանճըլը Վիճակը իրբ ուրոյն առաջնորդութիւն անջատուեցաւ վերջնապէս Եողատէն, որ ի սկզբան Կիւրինի մասը կը համարուէր: Միւս կողմէն կէմէ-րէկ՝ որ այսօր Կիւրինի մաս կը կազմէ, իր 20 դիւզերովը, Եողատի առաջնորդութեան մասը կը կազմէր անցեալ դարուն կէսէն առաջ: Քէֆ-սիզեան կաթողիկոս զանոնք Կիւրինի առաջնորդութեան կցեց, սակայն յետոյ ստիպուեցաւ վերադարձնել Եողատի առաջնորդութեան, որմէ 1890ին կրկին տանուելով Կիւրինի կցուեցաւ:

Եողատի առաջնորդութիւնը սրահ մըն ալ էնկիւրիի առաջնորդութեան կցուած է անձի վրոյ միացմամբ (1854—1858), վասնզի Եողատի առաջնորդ Մատթէոս վրդ. միանգամայն էնկիւրիի առաջնորդութեան կոչուած էր: Միեւնոյն ձեւով 1859—1862 շրջանին, Կիւրին եւ Եողատ միացուած են: 1870—1872ին, Դերմակեան Եպս. ի սրաշտոնապարտութեան միջոցին, էնկիւրի-Եողատ-Աֆիոն Գարահիսար միացեալ Վիճակ մը կազմած են, եւ այդ թուականէն ի վեր Եողատ կը ներկայացնէ անջատ դրութիւն մը՝ որ տակաւին նոր վիճակային կազմակերպութիւն ստացած է:

Կիւրին-Մանճըլը եւ Տարենտէ վիճակները թէեւ անջատ նկատուած են, սակայն անցեալին մէջ շարունակ իրարու յարակից՝ միացեալ եղած են, թէեւ երբեմն ալ անջատ կամ ուրիշ վիճակներու ստորադասուած: Իրենց սահմանները եւ բաժանումներն իսկ այնքան խտուն ու շփոթ են, որ յարմար դատուած է զանոնք հաւաքաբար ներկայացնել, վասնզի արդէն ամէնքն ալ միեւնոյն անցեալը ունին եւ միեւնոյն վիճակը:

Այս շրջանակն մէջ Հայ գաղութին հաստատութեան թուականը մինչեւ ժ. դար կը բարձրանայ: Ջահան գաւառին Թուրքուր արանը, Տարենտէի մօտերը եւ Կոկիսոնի շրջակայքը պղտիկ դաղութ մը հաստատուած ըլլալը կը յիշուի: Նոյնպէս 1192 թուականին Ջահանի եպիսկոպոս մը, ինչ որ կը հաստատէ առաջնորդութեան մը դոյութիւնը՝ նոյն թուականներուն:

Իսկ Կոկիսոնի եպիսկոպոսներ ԺԱ. եւ ԺԳ. դարուն մէջ կը յիշուին: Իսկ 1586 թուականին (ԺԶ. դարուն) կը յիշուի Աշոտաց եպիսկոպոս մը՝ որ հաւանորէն պէտք է ըլլայ Աշոտիչի առաջնորդ մը: Մանճըլըի Ս. Թորոս վանքն ալ շինուած ըլլալով ԺԶ. դարու վերջին կէսին, հաւանական է ենթադրել, թէ այս թեմերուն առաջնորդական աթոռը ժամանակին հետ տեղա-

փոխուած է: Այս Երջանը Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան ենթարկուած է, ճիշդ
այն սլաւոնաւորով, որոնցմով Մալաթիա եւ այլ թեմեր՝ Կիլիկիայէն դուրս
ըլլալով հանդերձ, նոյն աթոռին ենթարկուած են:

Այսօր այս երեք Վիճակները (Կիւրին-Մանճըլը-Տարենաէ), կը պա-
րունակեն հաւաքարար ընդամէնը 25 դիւղեր: Նախապէս այդ դիւղերէն միայն
հինգը կախում ունէին Կիւրինի առաջնորդարանէն, իսկ մնացեալ 20ը՝ (որոնց-
մէ ամենէն կարեւորը Կեմերէկն էր), բաւական հին ժամանակէ ի վեր Եող-
ղատի առաջնորդարանին հողերը իրաւասութեան ենթարկուած էին:

Սակայն, Չաքարիա եպիս. Բանջարեան Կեմերէկցին, 1857ին Կիւրին-
Տարենաէ Վիճակին առաջնորդ եւ Մանճըլըի Ս. Թորոս վանքին վանահայր
ընտրուելով, Կեմերէկը իր շրջակայ 18 դիւղերով յանձնուեցաւ Մանճըլըի
վանահօր իրաւասութեան: ններէւ

Այդ թուականէն յետոյ միացումներով եւ բաժանումներով բազմաթիւ
փոփոխութիւններ կրած են այս թեմերը, որոնք նոյնիսկ ենթարկուած են Սև-
րաստիոյ առաջնորդին իրաւասութեանը եւ հսկողութեանը:

1904ին բանաւոր կարգադրութեամբ մը, այս Վիճակները միացան Տ.
Սահակ կաթողիկոսի որոշումով, եւ կազմեցին միակ առաջնորդութիւն մը,
որ տակաւին չվերակազմուած՝ դարձեալ բաժնուած է, Տարենաէն անջատ
առաջնորդութիւն նկատուելով, թէեւ այս վիճակն ալ չկրնար հաստատուն
ձեւ մը նկատուիլ, զուրկ ըլլալով Վիճակային կազմակերպութենէ:

Այսօր այս երեք վիճակները կը դրուեն Սվազի կուսակալութեան հե-
տեւեալ մասերը --

1.- Կիւրին դազան՝ ուր կը գտնուի 5 եկեղեցի:

2.- Մանճըլըի նահիլէն՝ 1 եկեղեցի, 1 վանք, որ Սվազի կեդրոնա-
կան դազայէն կախում ունի: 4

3.- Թենոսի դազան՝ 18 եկեղեցի, որուն միայն Կեմերէկ նահիլէին մէջ
խտացած են հայերը:

4.- Ադիզիէ, 5.- Զանգալի, - այս երկու դազաները ամբողջութեամբ
եկեղեցականապէս Կեմերէկի մաս կը համարուին:

6.- Պիւնիան-Համիտ՝ 1903-ին Սվազի արուած է Կեսարիայէն անջատ-
ուելով: Այժմ Կեմերէկի դազային մաս կը կազմէ:

7.- Տարենաէ դազան եւ Տ.- Աշոտիյէ նահիլէն, որոնք հաւաքարար
ունին 6 եկեղեցի:

Տիփրիկ՝ Սեբաստիոյ կուսակալութեան կեդրոնական սանճագին հա-
մանուն գազան, կը ներկայացնէ անջատ առաջնորդութիւն մը, որ Կիլիկիոյ
Կաթողիկոսութեան իրաւասութեան ներքեւ կը գտնուի: Այս քաղաքին եպիս-
կոսոսները ԹԳ. դարէն սկսեալ կը յիշատակուին: Վիճակային կազմակեր-
պութենէ զուրկ է հիմա եւ համեմատապէս անկեալ վիճակի մէջ կը գտնուի:

1908, Պոլիս, էջ 342—344

«Ս. Փրկիչ հիւանդանոցի Տարեցոյց»

Բ.- ՅԻՇՍԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԿԻՒՐԻՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐՈՒ

Կիւրինի եկեղեցիներու սլաւոնութեան եւ եկեղեցականներու կեանքին
նուիրուած այս յիշատագրութիւնը, որ մեծ դժուարութեամբ կը շանք հա-
մադրել՝ ստացուած ոչ դրուար բացատրութիւններէ եւ սլաւոնումներէ, բնա-

կանարար ամբողջական անդրադարձում մը չէ նիւթին, չունինք համապատասխան հնարաւորութիւնն ու պայմանները, աղբիւրները, լրիւ փաստերով ներկայացնելու, սակայն կը յուսանք, որ ան կ'ունենայ իր հետաքրքրական ժառերը, սրամտական կարող մը իրողութիւններուն շողկասողած:

Սրբ. Աստուածածնայ Մայր Եկեղեցին.— Կիւրիւնի Լուսաւորչական հայերու պաշտամունքի առաջին վայրը եղած է, Մայր Եկեղեցիին տեղը դանուող, դեմնափորի պէս մութ տեղ մը, ուր երկար ատեն դադատադողի եկեղեցական արարողութիւն կատարելէ ետք, եկեղեցի շինելու կայսերական Փէրմանը ստանալով: մեր օրերուն ծանօթ Աստուածածնայ անուան նուիրուած Մայր Եկեղեցին կառուցած են, շատ մը դժուարութիւններու հանդիպելէ յետոյ: Որովհետեւ տեղական իսլամ բնակչութիւնը Հայոց յատուկ այգալիսի հսկայ շէնք մը տեսնել եւ կամ զանպահարութեան ձայնը լսել (այն ատեն փայտէ կոշնակ էր միայն) չէր ուղեր: Քանիցս արդիւրեւ չէ եկեղեցիին շինութիւնը: Այս արդեւններու կարեւորագոյն երկու միջադէպերը կ'արժեն որ յիշենք, մեր դրացի եւ հայրենակից իսլամներու մտածելակերպին աւելի ծանօթանալու համար:

Տեղացի մոլեռանդ թուրքերը մուֆթիէն ֆէթվա մը (կրօնապետէն օրէնքը մեկնարանող դրութիւն) հանել կու տան, որուն մէջ կ'առարկեն թէ՛ հայերը եկեղեցին կիրով կը շինեն եւ կիրը քաղաքին շրջականերէն իշու բռններով եւ պատաստուն խուրճերով բերելու ատեն ճամբան կը թափթփի, եւ այդ եկեղեցւոյ շինութեան յատուկ կիրը, որ անմաքուր կը նկատուի, իսլամներու հողաթափին դաշելով աղօթելու իրաւունքէն կը զրկուին, հետեւարար շինութիւնը արդիւրեւ կը պահանջեն:

Այս արդեւնը բառնալու համար, հայերու կողմէ պատգամաւորներու խումբ մը կը պատրաստուի Եոզղատ Չարան Օղլուլիմ դիմելու: Տեղացի իսլամները կ'ուզեն արդեւակել մեկնումը: Ճամբուն վրայ դանուած, այն ատենուան ասպատակ Ավշար ցեղին լուր կը հասցնեն՝ թէ այս խումբը խոշոր հարստութիւն կը փոխադրէ այլուր:

Ավշարները, այդ կարծուած հարստութիւնը կողոպտելու մտօք, Պորան Տէրէսի կոչուած չերքեզարնակ դիւղին մօտերը պատգամաւորներու խումբին հետ կռուի կը բռնուին: 48 ժամ երկուստեք հրացանաձուլութենէ յետոյ, ավշարներուն ռազմամթերքը կը սղառի եւ 2 անձի կորուստով կը լքեն կռուի վայրը: Պատգամաւորութիւնը Եոզղատ հասնելով, իր նուէրները տեղացի հայերու միջոցաւ եւ պաշտպանութեամբ կը մատուցանէ Չարան Օղլուլին, խնդիրը կը պարզէ եւ օժանդակութեան խոստում առնելով՝ կը վերադառնայ:

Այս դէպքէն ատեն մը ետք՝ Չարան Օղլուլի կողմէ Կիւրնոյ իսլամ մեծամեծներէն ութ անձինք Եոզղատ կը կանչուին առ ի քննութիւն: Չարան ամենացուրտ շրջանի մը զանոնք դատաւարութեան կը կանչէ: Առանց երկար բարակ հարցումի, դատաւարութիւնը կը սկսի այսպէս.—

— Մեծ եւ վեհափառ Սուլթանը իսլամ է, կը հարցնէ Չարան Օղլուլ, — Ե՛կ ինչիւր իսլամը, Եպարճոսը, ներքին Գործոց նախարարը, Կուսակալը իսլամ են, եւ ես (Չարան Օղլուլ) իսլամ եմ:

— Հաշա, էֆէնտիմ, հաշա, կը պատասխանեն թուրք մեծաւորները:
— Ուրեմն, — կ'ըսէ Չարան Օղլուլ. — «Մեծ Սուլթանի եւ իր բարձր նախարարներուն օրէնքը չէ եղծուած մայրաքաղաքին մէջ հարիւրներով եկեղե-

ցի ունենալով, նոյնպէս կուսակալին (Գաղատիոյ) կողմէ ալ թոյլատու նկատուած է, իր բնակավայրին մէջ եկեղեցի ունենալը: Ես ինքս ալ արտոնած եւ շինել տուած եմ եկեղեցի Եողղատի մէջ: Շատ ուրախ եմ, որ դուք աւելի խորախորհուրդ իսլամներ հանդիսանալով՝ եկեղեցւոյ շինութիւնը արգելած էք: Դատաւարութիւնը վերջացած է», ըսելով, Չարան Օղլու սենեակի մը մէջ բանասարկել տալով դանոնք, սենեակին տակէն ջուր հոսեցնել կու տայ:

Նոյն դիշերը անոնցմէ չորսը ցուրտէն կը սառին: Միւս չորսը կիսամեռ վիճակի մէջ դուրս կու գան եւ կիւրին կը վերադառնան: Այս միջադէպէն յետոյ, հայերը եկեղեցիի շինութեան կը վերսկսին, եւ ոչ ոք կը համարձակի արգելել ժամանակ մը: Դեռ չլրացած՝ նոր արգելք մը եւս կը պատահի:

Այս անգամ ալ Փիրանեան Մկրտիչի, այլ անունով Տէլի Մկրի, զըլխաւորութեամբ պատգամաւորութիւն մը Սերաստիա կը դիմէ, ուր իր նուէրներով ներքնապէս դործը կը կարգադրուի: Սակայն այս Փիրանեանը պաշտօնապէս Սերաստիոյ կուսակալին ներկայանալ կ'ուզէ, եւ երբ կ'արգիւլեն այդ շնորհը, կառավարութեան բակին մէջ կը սկսի սլոռալ ու կանչելու

— Փաշա, փաշա, տավարքմ զողալտը, աղըլ խթերիմ (Փաշա, փաշա, հօտս շատցաւ, դո՞ւ կ'ուղիմ):

Այս աղմուկին վրայ, Փաշան քովը կը կանչէ եւ ինքիւրը քննել — հասկընալէ յետոյ, արտօնադիր մը կու տայ: Այսպէս, եկեղեցիի կիսատ մնացած շինութիւնը հետզհետէ կը հասնի իր լրումին:

Սուրբ Աստուածածնայ Մայր եկեղեցին կը դանուի քաղաքին կեդրոնը, թուրքերու Ռչու Ճամիին մօտ, հիւսիս արեւելեան կողմը: Շինութեան թուականը կը կարծուի ըլլալ մօտաւորապէս 1810-1815ին: Կառուցուածքը ամբողջութեամբ քարաշէն է ու բարձր կամարներով ծածկուած, դմբէթ չունի: Դիւրքը ցած ըլլալուն, արտաքին երևույթը անշուք էր: Հիւսիսային կողմէն շրջապատուած էր բլուրով մը, որուն շարունակութեան կից կային Պատմական Բերդը (Ղալան), արեւելքէն դէպի Սերաստիա տանող ճամբան, Սաղին Պողազը ըսուած կիրճը մասամբ, եւ թրքական թաղի, արեւմուտքէն մեր օրերուն նորաշէն առաջնորդարանին եւ հայ դպրոցին, ինչպէս նաև եկեղեցւոյ պատկանող խանութներու եւ պանդոկի երկյարկանի եւ երեք յարկանի շէնքերը: Իսկ հարսուէն եկեղեցւոյ շրջաբակի մէկ մեծ եւ մէկ փոքր երկաթապատ դռները եւ շուկաները:

Եկեղեցւոյ եւ յարակից ազգապատկան շէնքերու տարածութիւնը կը հաշուէր մօտաւորապէս 5000 քառակուսի մեթր: Եկեղեցին ունէր ընդարձակ շրջակա մը, ուր կային քանի մը բաժանմունքներ թաղականութեան եւ պաշտօնեաներու յատկացուած: Կային նաև շատ մը տապանաքարեր, յուշարձաններ: Յասուի գերեզմանատուն մ'ունէր ետեւի կողմը, պատերով բաժնուած ներքին մասերէն:

Եկեղեցւոյ մուտքի դուռը բացուած էր արեւմտեան կողմէն խոշոր դաւիթով մը: Մեր օրերուն դանդաղատուն չկար, երկաթէ պարզ կոշնակ մը ունէր միայն: Եկեղեցւոյ ներքնամասը, ունէր երեք մեծ խորան՝ Ս. Աստուածածնայ, Ս. Յարութեան եւ Խաչելութեան՝ իւղաներկ մեծադիր նկարներով, արծաթեայ մոմակայներով, արծաթապատ եւ ոսկեպատ աւետարաններով, թանկարժէք ծածկոցներով ու ջահերով զարդարուած: Դպրաց դասի աջ կողմը կար եպիսկոպոսական դմբէթաւոր աթոռը, իսկ ձախ կողմը

վարդապետական աթոռը եւ քահանաներու սահմանուած տեղերը: Թորանի աջէն ձախ երկարութեան հիմքը կաղմող քարերուն վրայ քառակուսի շրջանակներու մէջ, իւզաներկ զետեղուած էին տասնեւերկու առաքեալներու նկարները, որոնց մեծ մասը՝ հակառակ բաւական հին ըլլալուն, դեռ լաւ վիճակի մէջ էր: Աւագ խորանի կամարին աջ ու ձախ կողմի վրայ կար երկու ամպիոն՝ Մննդեան եւ Յարութեան աւետարանի ընթերցումին համար: Պատարագատունը շինուած էր եկեղեցւոյ աջ կողմը, ուր կար մկրտութեան մարմարեայ աւազանը գեղեցիկ ու սրուեստի նրբութեամբ քանդակուած: Ունէր բարձր խորան մը եւ վարսդոյր՝ զգեստաւորումի համար:

Ժողովուրդին տեղը՝ յատակը կարգեալով կամ զորդով ծածկուած էր. ամէն մարդ իր որոշ տեղը ունէր կենալու, ուր դրած կ'ըլլար իր բարձիկը՝ Նստելու համար: Ոտնամանները կը հանէին եկեղեցի մտնելու ատեն, աջ ու ձախ կողմի պատի երկարութեան՝ դասէն մինչեւ ներքնազաւիթը, տախտակէ մասնաւոր տեղ շինուած էր ստնամաններու համար:

Կիներու յատուկ կար վերնայարկ մը (թախտեբէն), որը ունէր երկու մուտք՝ բացուած շրջաբակի աջ ու ձախ կողմին վրայ, այդ դռներէն մըտնելով պատին կցուած քարէ աստիճաններէն վեր կը բարձրանային, վերնատուն երթալու համար:

Կիւրնի եկեղեցիներուն մէջ, Մայր եկեղեցին ներքնապէս ամենազարգարուն ու շքեղ եկեղեցին էր: Ունէր երեք արծաթեայ խոշոր խաչեր, մօտ 3—5 ոտք մեծութեամբ: Կային արծաթեայ բազմաթիւ կանթեղներ, արծաթաւորառ թանկագին աւետարաններ, ինչպէս նաեւ մաղաղաթեայ աւետարան մը՝ որոնք թանկագին հնութիւններ էին եւ ունէին պատմական անդնահատելի արժէք: Իսկ ոսկեհիւս եւ արծաթահիւս շուրջառները թանկարժէք՝ ձեռային ստեղծագործութիւններէ կը բաղկանային եւ իրրեւ հնութիւն կը գերազանցէին բոլորը: Կային ոսկեկուռ թագեր՝ ընդելուզուած թանկագին քարերով: Այս զարդեղէնները ընդհանրապէս տաղտւարի օրերուն եւ կամ կաթողիկոսական այցելութեանց պահուն կը զօրծածուէին, մեծ հոգածութեամբ:

Եկեղեցւոյ կեդրոնը կախուած խոշոր ջահը՝ դուռ արծաթեայ, 12 վիշապներէ կը բաղկանար եւ իւրաքանչիւր զխուն վրայ կը վառէր մօմը: Կային նաեւ ուրիշ երկու սղտիկ ջահեր, աջ ու ձախ, խորանին առաջ, նուիրուած այս կամ այն բարեպաշտ ազգայիններէն:

Եկեղեցին ունէր շատ մը իւզաներկեր, որոնց մեծագոյն մասը թողաթցի նկարիչի մը գործերն էին: Կ'ըսեն թէ շատ մը արժէքաւոր նկարներ, որոնց արժէքը զնահատելու կարողութիւնը չեն ունեցած ժամանակին, եւ իրրեւ հինցած անարժէք իրեր, շատ անգամ քահանայի մը մահուան ատեն, անոնցմէ մէկ կամ երկուքը դրեր են դաղապին մէջ, որպէսզի իրրեւ սրբութիւն ստնակոխ չըլլան, զանազան պարագաներու տակ:

Մայր եկեղեցին հարուստ է եղած նաեւ կալուածներով եւ եկամուտով: Սալըճի Մահտեսի Յակոբ Երեսօրիսան ըլլալով, յաջողած է եկեղեցիին շուրջ գտնուող իրատակ տուններն ու խանութները դնել եւ զանոնք նորոգելով արժէքաւորել: Նաեւ Խասպաղ թաղին զետեղերքի շրջանէն քանի մը ընդարձակ արտեր դնած է եկեղեցիին համար: Կը յիշուի նաեւ, թէ եկեղեցիին աւելորդ արծաթեայ եւ ոսկեղէն անոթները, խաչերը, դաւաղաններն ու թաղերը՝ առաջնորդի խորհրդով, հոգաբարձութեան այդ շրջանի գանձապահին Բիջոցաւ Հալէպ տարուած, ծախուած եւ դրամը յատկացուած է կալուածներու:

Մայր եկեղեցւոյ քահանաներ եղած են՝ Տէր Գրիգոր ՔԿՆյ. Ճըղըլեան աւաղ քահանայ, Տէր Կարապետ ՔԿ. Մարաշչեան, Տէր Մկրտիչ ՔԿ. Կէնճ-տղլեան, (խակահան մոկանունը Թօփալեան), Տէր Հմայեակ ՔԿ. Ճէմճէմեան՝ Ծարման թաղէն, ձեռնադրուած Ղեւոնդ Եպս. Շիշմանեանէ, Տէր Գարեգինի հետ: Տէր Գարեգին ուսեալ, բայց բաղաձայն ըլլալուն՝ չէ սիրուած ժողովուրդէն: Պոլսոյ պատրիարքութիւնը զինք պաշտօնի կանչած է Պոլսոյ կողմերը: Տէր Դանիէլ ՔԿ. Տէր Արքահամեան, որուն մասին կը պատմեն, թէ 95ի կոտորածին, պաշարուած է քիւրտերու կողմէ, որոնք դնդակ դնդակի կտակէն կրակած են վրան, բայց չէ սպաննուած, ի վերջոյ Քէթէն Չէրիին գլուխը՝ Թօփալեանց պարտէզին տակ, դետին եղերքը մեռած է: Տէր Սահակ ՔԿ. Եաղուպեան (Չէյթունցի), Տէր Անդրէ ՔԿ. Մանուկեան, Տէր Իգնատիոս ՔԿ. Բանեան՝ որդին ծանօթ Մանուկ վարդապետի (որմնադիր), որը, կ'ըսեն, ամէն մէկ խօսքի դէմ պատրաստ առակ մը ունէր տալիք:

Ս. Փրկիչ Եկեղեցի. — Զախճորի եկեղեցիին հին շինութեան թուականը կը յիշուի 1817: Հին շինուածքը տախտակաշէն ու անշուք եղած է: Իսկ նորի շինութիւնը մօտաւորապէս 1882-1885ին կատարուած է: Եկեղեցիին կոչուած է Ս. Փրկիչ եկեղեցի: Կառուցուածքը ամբողջութեամբ քարաշէն էր: Զորս աւետարանիչներու անուան նուիրուած չորս հսկայ մարմարեայ սիւներու վրայ բարձրացող կամարներու վրայ կը հանդէս, տաներկու պատուհաններով խոշոր գմբէթ մը, փայտէ խաչ մը վրան: Շէնքին արտաքին երեւոյթը փառասուր էր եւ դրաւիչ: Ունէր ընդարձակ շրջափակ մը պարիսպներով: Մեր աշխարհագրութեան դասին՝ մեզի բացատրած էին, թէ Զախճորի եկեղեցիին շէնքը, փոխանակ ուղիղ դէպի արեւելք նայելու, զիչ մը հաւաւարեւելքի ուղղութեամբ կը նայի:

Եկեղեցւոյ շուրջ դռնուղ շէնքերը եւ տուներն էին, արեւելեան կողմը՝ աղայոց եւ աղջկանց վարժարանները, արեւմուտք՝ Վէզիրեաններու եւ սուրիչներու տուներն ու պարտէզները, հիւսիս՝ Պէօճլիքեաններու, իսկ հարաւէն՝ Արպոյեան Ստեփան աղայի տուներն ու պարտէզները կային:

Կիւրիին բոլոր շրջաններուն պատկանող հայերը մասնակցած են այս եկեղեցիին շինութեան: Մանուկներէն սկսեալ մինչեւ ծերերը քար, հող, ջուր եւ շինութեան առարկաներ կրած են անընդհատ, աշխատով երկար տան: Կը պատմուի թէ նոյնիսկ Ղըղըլպաշ եւ քիւրտ ցեղերու պատկանողներ՝ քար տարած են եկեղեցիին շինութեան օգնելու, իրենց որոշ ուխտի ու հաւատքի փառաքը կատարած ըլլալու համար:

Եկեղեցիին սիւներու քարերը Ղարաճէօրէնէն բերած են: Նոյնիսկ խոշոր քար մը տանելու միջադէպ մը պատահած է թաղերու միջեւ. «այդ քարը մեր թաղեցիք պիտի տանին, թէ ձեր թաղեցիք պիտի տանին» յատրաստակամութեամբ վիճելով. ի վերջոյ, Եաշտէփէցիք տարած են քարը: Դուրսի դաւիթը վերջը շինուած է, Արապեան Պետրոս աղայի կողմէ, ուր եւ թաղուած է ինք, եկեղեցւոյ մուտքին աջ կողմին վրայ, հոն դրուած տապանաքարին վրայ փորագրուած արձանագրութիւն մը կար զինք յիշեցնող:

Եկեղեցւոյ մուտքի դրան ձախ կողմը կար Տէր Գասպար ՔԿ. Զատիկեանի դերեքմանը, մարմարեայ քար մը վրան, առանց արձանագրութեան: Շրջափակին մէջ կային ուրիշ քանի մը տապանաքարեր եւս: Կար շէնք մը՝ իբրեւ հիւրանոց, հոգաբարձութեան ու պաշտօնեաներու յատկացուած սենեակներով: Սոյն շէնքը՝ վերջին տարիներուն 1913-1914 աղջկանց վարժարան եղած էր:

Չախձորի եկեղեցիին ներքին բաժանումները, կահաւորումներն ու զարդարանքները վայելուչ էին եւ փայլուն: Լուսաւոր էր: Կիրակնօրեայ պաշտամունքի ատեն գմբէթի եւ միւս պատուհաններէն ներս արձակուող արեւու ճառագայթները, անուշահոտ խունկի ծուխ - ամպերուն հետ խառնուելով, լուսաշող ջահերու սոսկուն կայծերը վար կը թափէին, երկնային հրաշափառ տեսիլքի մը, երազի մը քնքշութիւնը տալով մեր մանուկ հոգիներուն:

Կիներուն համար կար վերնատուն մը եւ վարը ներքնադաւիթի երկու կողմը մասնաւոր տեղեր, բաժնուած այր մարդոց տեղերէն: Երկու հանդերձատուն ունէր, մին կը գործածուէր իբր պահարան ու կը մնար գոցուած, ինչ միւսը զգեստաւորումի եւ մկրտութեան համար: Ունէր աւազան եւ փոքրիկ սեղան մը (խորան):

Արտաքին գաւիթին վրայ էր կոչնակը, ամրացուած փայտէ յենարաններու վրայ, բարձր: Եկեղեցւոյ շրջափակը ունէր երկաթապատ խոշոր դուռ մը, երկու թեւի վրայ բացուող, ուրկէ կ'ըլլար դարոցի աշակերտութեան երթեւեկութիւնը եւս:

Սովորութիւն էր եղած, որ Երուսաղէմ կամ ուրիշ տեղ ուխտադնացներ, իրենց վերադարձին, արծաթեայ անօթներ, ջահեր եւ իրեղէններ բերելով նուիրէին եկեղեցիին: Չախձորի եկեղեցին մեր օրերուն սատարած զարդարանքներով, սփռոցներով եւ հանդերձեղէններով ճոխացած էր: Չախձորի եկեղեցւոյ անտեսական վիճակը թէ՛ հին ժամանակ եւ թէ՛ վերջերը, եղած է միշտ ինքնարաւ եւ ունեցած է, նիւթական կայուն վիճակ:

Պաշտօնավարող քահանաները եղած են.— Տ. Գասպար ՔՎ. Չատիկեան, որու օրով շինուած է Չախձորի նոր եկեղեցին, իր մասնաւոր հոգածութեամբ: Տէր «Բանօ» անունով քահանայ մը, որուն մականունը չյիշուիր: Տ. Ռնիսիմոս ՔՎ. Յարգուարթեան, Մեսրոպ ՔՎ. Աֆարեան, (Անդրէաս վարժապետ Խոյեան, (Գարա-Տեիէ թաղէն), Յեսու ՔՎ. Վարդապետեան: Տէր Յեսու՝ աշխարհական եղած ժամանակ Արամեան վարժարանի ուսուցիչ էր, յետոյ Չախձորի դարոցին տնօրէն եղած է: Քահանայ ձեռնադրուած է Սեբաստիոյ մէջ, Տէր Ռնիսիմոսի հետ:

ԷՕՐԷՆԻ Ս. ԳԷՈՐԳ ԵՎԵՂԵՑԻՆ.— Խօրէնի հին եկեղեցին փայտաշէն եղած է: 1895ի դէպքին թուրքերը այրած են, ուրիշ շատ մը բաներու կարգին: Կոտորածէն յետոյ նորը շինուած է 1907-8 թուականներուն: Որմնադիրը եղած է Յովհաննէս վարպետ Բանեանը: Խօրէնցիք վարպետին առաջարկած են էջ մը տալ, երթեւեկութեան համար, որ Չախձորէն մինչեւ Խօրէն 7-8 մղոն ճամբայ չքայլէ:

Յովհաննէս վարպետ մերժած է եւ շարունակած իր գործը ուխտաւորի մը հաւատքով, միշտ շեշտելով, թէ ինք ոտքով կ'ուղէ երթալ-դալ, մինչեւ աւարտիլը շինութեան: Եկեղեցին կոչուած է Ս. Գէորդ եկեղեցի:

Ունեցած է ուստահայ քահանայ մը եւս, որուն անունը չյիշուիր: Հոն պաշտօնավարած են նաեւ Գրիգոր ՔՎ. Գիղիբեան եւ ուրիշներ:

ՇՈՒՂՈՒԼԻ ԵՎԵՂԵՑԻՆ.— Շուղուլ թաղի հին եկեղեցին ըստ իրազեկներէ քաղած մեր տեղեկութեան, երկրաշարժէ փլած կը կարծուի: Վերաշինուած է 1875ին: Գլխաւորը վարպետ կառուցողները եղած են՝ որմնադիրներ Չախձոր թաղցի Գարբիէլեանները, իսկ ատաղձագործ՝ Խօրէնցի Ղապալեանները: Եկեղեցիին օծումին եւ բացումին, Շուղուլ թաղի բնակիչները

լայնորէն իրենց նուէրներով եւ աջակցութեամբ նպաստած են այս ժողովըրդական ձեռնարկին: Թերճան ազա Թերճանեան նոյնպէս առատաձեռնօրէն մասնակցած է հանդանակութեան:

Այս երկրորդ շինութիւնը եւս, 1895ի կոտորածին եւ դէպքերուն քանդուած ըլլալու է, քանի որ մեր օրերուն 1913-1914ին, նոր եկեղեցի մը սկըսած էր շինուիլ: Մինչեւ եկեղեցիին աւարտը, պղտիկ սենեակի մը մէջ կ'ընէին ժամերգութիւնն ու պատարագը: Նոր եկեղեցին հաղիւ լրացած, դադարեալանութիւնն ու աքտորը վրայ հասան: Հայ ժողովուրդը իր հաւատքին ուժովն ու տքնաշան աշխատանքով կառուցած եկեղեցիին մէջ դեռ իր «Հայր մեր»ը չըսած, անոր դաւիթէն թուրք ժանտարմաներու «Ալլահ էքպէր»ի մոլեռանդ իսլամական կանչը լսեց ու այդ բարբարոսային ձայնը իր ականջին՝ անմերադարձ կերպով հեռացաւ իր հայրենի տունէն ու եկեղեցիէն, իր հոգիւրէն, ուր այնքան քրտինք թափեր էր:

Կիւրիսի մէջ պաշտօնավարող քահանաներ.
Չախէն աջ՝ Տէր Ադդէ, Տէր Կահակ, Տէր Յեսու, Տէր Ինգնատրոս.
Ոտքի՝ Արմենակ Վարժապետ Բանեան, պատանի:

Շուղուլի եկեղեցիին քահանաները եղած են՝ Պետրոս Բ. Տէր Պետրոսեան, Շիշմանեան սրբազանի առաջնորդութեան շրջանին՝ Վաղինակ Վարդ. որ եղած է քարոզիչ եւ հովիւ միաժամանակ:

Վաղինակ Վրդ. Մխակեան (Պուլտոյ շրջաններէն ըլլալ կը կարծուի) Կիւրին եկած է առաջնորդ Ղեռնդ Եպս. Շիշմանեանի հետ: Այն ատեն արեւոյս, վարդապետ ձեռնադրուած է, իր Կիւրին գտնուելու երկրորդ տարին, Մայր եկեղեցւոյ մէջ առած է իր կարգը: Մօտաւորապէս 1888-89 թուականներուն առաջնորդին հետ Կիւրինէն մեկնած է Խարբերդ, անկէ ալ Կարին: Ի վերջոյ Էջմիածնայ Կաթողիկոսին հրամանով Ամերիկա մեկնած է 1897ին եւ Բրոսիլիանա քաղաքի հովիւ կարգուած: Երկու տարի պաշտօնավարելէ յետոյ, կարճատեւ հիւանդութենէ մը ետք, վախճանած է 1899 Յունիս 14ին:

1913ի շրջանին նոյնպէս, առաջնորդ Սորէն եպօս. Գիմաքսեանէ ձեռնադրուած նորընծայ Գրիգորիս Քհ. նոր սկսած էր պաշտօնին, երբ քիչ անց սկսան տեղաւանութիւններն ու կողոպուտ-ոճիրները:

Հայ Հռովմէական եկեղեցի. - Կիւրիինի կաթողիկէ համայնքը ունէր երկու եկեղեցի: Մայր եկեղեցին կը դանուէր Սաղ՝ իսկ միւսը Վարի Ծուղուլ թաղերը: Այս եկեղեցիներու շինութեան թուականները նոյնքան հին են:

Անոց եկեղեցականները առհասարակ ուսեալ եղած են: Կը յիշուի անուանի Հիւրմիւզեան վարդապետ մը, որ Կիւրնոյ կաթողիկ Հիւրմիւզեան ընտանիքին կը պատկանի: Թեմով Պոլսոյ պատրիարքարանին կը պատկանէին անոնք:

Կիւրիինի կաթողիկ հասարակութիւնը բարեկեցիկ եւ հարուստ էր, ուրեմն եկեղեցիներն ալ անտեսապէս լաւ վիճակ ունէին առհասարակ: Կարգ մը աննշան վէճերէ դուրս, լաւ յարաբերութիւն ունեցած են լուսաւորչական եկեղեցիներու հետ: Կ'ըսեն թէ տաղաւարի օրերուն լուսաւորչական դպիրներ անոնց եկեղեցին կ'երթային երգեցողութեան մասնակցելու համար: Կիւրիինի մէջ պաշտօնավարած վարդապետներն են՝ Աթանաս վարդապետը: Կ'ըսեն նոյնպէս, թէ Աւետիք պատուելի Ոնկիկեան անուն Կիւրինցի մը իբր կաթողիկ վարդապետ պաշտօնավարած է ժամանակ մը: Մեր օրերուն ունէին Ղեւոնդ Վրդ. Բեքեւեան եւ Սահակ Վրդ. Ծահլամեան, որոնք դաղթականութեան նախօրեակին նահատակուած են թուրքերու կողմէ, ուրիշ շատերու հետ, շատերու նման... վայրագօրէն:

Բողոքականները. - Բողոքականութիւնը, ըստ մեր քաղած տեղեկութեան մուտք գործած է Կիւրին 1874-1875ին, երբ սարսափելի ցուրտ եւ համատարած սով կը տիրէր այդ շրջանին, ամերիկեան միսիոնարներու միջոցաւ, որոնք տիրող դժուարութիւններէն օգտուելով, նպաստ տալով, բողոքական ըրած են շատեր: Սկսած է հիմնաւորուիլ Ծուղուլ թաղէն: Կիւրիինի մէջ անոնց տարածուելուն նպաստած է, կ'ըսեն, Մինասեան... (Թոփալ Հայրապետը): Ընդհանրապէս բողոքական քարոզիչներ եկած են դուրսէն եւ առաջնորդուած միշտ դուրսէն:

Կիւրիինի գլխաւոր պատուելին էր՝ Մարտիրոս Պէօշկէօթիւրեան (Պարբերդցի): Միւս պատուելիներն էին՝ Գէորդ Տէմիրճեան (Պարբերդցի), Պետրոս Մուղալեան (Աշոտցի), Գրիգոր Սանդամուր, (Տիվրիկցի): Կ'ըսեն թէ Գրիգոր Սանդամուրեան միակ բողոքական տունն էր ԴՕական թուականներուն: Որզին՝ Սեդրակ, դեղագործ, վերջին ծայր հմուտ էր բառերուն, կենդանի բառարան կը կոչէին զայն: Հմուտ էր նոյնպէս անգլերէն լեզուին: Սանդամուրեան երկու եղբայրներ կան ներկայիս, որոնք Գրիգորի թոռներն են:

Բողոքականներու անտեսական վիճակը նախ շատ աղքատ եղած է, սակայն յետագային, հետզհետէ հասած է բարեկեցիկ դրութեան մը, շնորհիւ բողոքականութիւնը ընդունած հարուստ ընտանիքներու եւ ամերիկեան միսիոնարներու յարատեւ օժանդակութեան: Այսպէս, Ծուղուլ շրջանի թաղականութեան ընտրութեան ատեն հակադիր դիրքերու վրայ ըլլալով, պայքարի ընթացքին շուղուցի հարուստ եւ ազդեցիկ ընտանիքներէն Ղեթմեարեան եւ Թումաճեան ընտանիքները բողոքական եղած են:

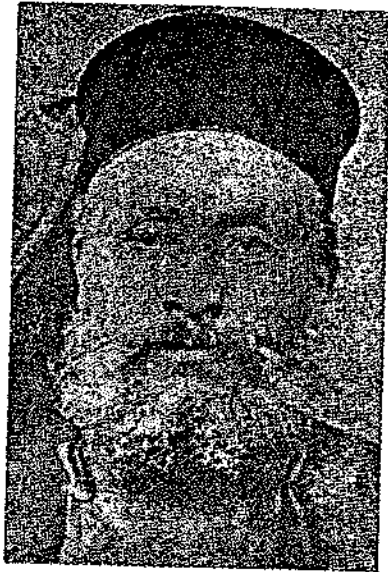
Առաջին ժողովարանը կառուցուած է Ծուղուլ թաղին մէջ, յետոյ Գաբատիփէ եւ Պասապաղ թաղերն ալ ունեցած են իրենց ժողովարանները:

Թուրք կառավարութեան քով թէ՛ բողոքականները եւ թէ՛ կաթոլիկները սկզբնական շրջանին վարկ չունէին, սակայն յետոյ անոնք եւս սկսան իրենց ներկայացուցիչները ունենալ, իշխանութեան մօտ, ինչպէս ունէին հայ լուսաւորչականները: Իւրաքանչիւր յարանուանութիւն այլեւս ունէր իր ուրոյն քաղաքական ժողովը: Լուսաւորչականները իրենց քաղաքական ժողովները կը կառավարէին ըստ Ազգային Սահմանադրական օրէնքներուն: Բողոքականներն ու կաթոլիկները կը ղեկավարուէին արտաքին մղումով, արտաքին օրէնքներով:

Առաջնորդարանը.— Կիւրինի առաջնորդարանիստ տեղը նախապէս եւրպած է Մանճըլըզ գիւղի Սուրբ Թորոս վանքը 1870-80 թուականներուն: Առաջին առաջնորդը եղած է Ջաքարիա Յոս., որ պաշտօնավարած է երկարատեւ: Ինիկ Կեմերէկցի, անուս մէկը եղած է: Կ'ապրի եղեր Մանճըլըզ: այդ շրջանի ջիւրտ եւ թուրք տէրէպէյիներու հետ ունեցած սերտ յարաբերութեանց շնորհիւ, յաջողած է վարդապետ ըլլալ եւ աստ Սիսի մէջ՝ եպիսկոպոսական աստիճանի բարձրացած է:

Ունեցած ենք Ստեփանոս Վրդ. Աղճապէհեան (Ձէյթունցի): Ան ալ Մանճըլըզ հաստատուած է իբր առաջնորդ: Անուս՝ սակայն եղած է կտրիճ առաջնորդ-մարդ մը: Անիկ յետոյ առաջնորդ եղած է Վարդան վարդապետը, Եւտիպէյէ անուն վարդապետը, եւ Մատթէոս վարդապետը:

Ղեւոնդ Եսպկ. Երջմանեանի շրջանին, առաջնորդարանիստ վայրը փոխադրուած է Կիւրին 1880-1882 թուին: Ղեւոնդ Եսպ. ուսեալ, բացառիկ կարողութիւններ ունեցող եկեղեցական մը եղած է: 1874ին, կնոջը մահով, վարդապետ կը ձեռնադրուի Արմաշ՝ Աշրղեան Խորէն եպիսկոպոսէն: 1876ին Պիլէճիկի առաջնորդ ընտրուելով, 4 տարի ետք եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի: Իբրեւ քննիչ Ազգ.-Պալատական խնդիրներու, այցելած է Եողլատ, Կիւրին, Սիս՝ Միլտիչ Կաթողիկոսի Պէրաքի ծանօթ խնդրոյն առթիւ: 1886 թ. կը կոչուի Խարբերդի առաջնորդական պաշտօնին, եւ 1889 թ. Աշրղեան Պատրիարքի հրահանգով կը զրկուի Կարին: Քաղաքին մէջ տեղի ունեցած առաջին դէպքին առթիւ, ուր եկեղեցիին բակին մէջ 50 հայեր սպաննուած էին: Կը յաջողի հաշտութիւնը վերահաստատել՝ հանդարտեցնելով գրգռուած միտքերը հայ եւ թուրք տարրերու: 6 տարի ձեռնհասօրէն կը վարէ Կարնոյ ընդարձակ շրջանի վիճակին առաջնորդական գործերը: Յիշատակելի է Կլէտսիթնի ուղղած իր հետադիւրը, որ եւրոպական թերթերն ազմկեց եւ որուն մէջ կը պարզէր Սասունի կոտորածէն յետոյ՝ հոն տեղի ունեցած հարստահարութիւններն, անոնց դարմանը խնդրելով: Կարեւոր են նոյնպէս այս առթիւ հրատարակած իր յօդուածները Թաւի մէջ: 1895ին, երբ Անատոլուի ընդհ. քննիչ Եաքիր Փաշա կը հասնի Կարին, Ղեւոնդ Եսպ. ցինք գիմաւորելու դադար չըլլալով, կ'ամբաստանուի խռովարար եւ դադանի յարաբերութիւն մշակող եւրոպական շրջանակներու՝ մասնաւորապէս Թալմզի եւ Տէլլի Թե-լիքաֆի թղթակից Տոքթ. Էմիլ Տիլոնի եւ Պ. Սքուիթմոյի հետ, որոնց հանդէպ ամէն գրեզութիւն կ'ընէր՝ Հայոց դատը պաշտպանելու համար: Անիկ ետքն է որ տեղի կ'ունենայ քաղաքին ազիտալի ջարդը (1905 Հոկտ. 15): Կարնոյ իշխանութիւնը հրաւիրելով քաղաքին ազգեցիկ հայերը, բացատրութիւն կը պահանջէ, եւ եղած ճնշումին տակ՝ ստորագրութիւն կ'առնուի անոնցմէ՝ թէ Առաջնորդը գրգռած է հայերը: Հայ ժողովականները կը ստիպեն իրեն հրաժարելով Պոլիս վերադառնալ, որպէսզի գրգռութիւնը խաղաղի: Կը մերժէ եւ կը մնայ իր պաշտօնին գլուխը: Ջարդէն երկու ամիս

Տէր Յեաւ Բ. Վարդապետեան

Վագիակ Ծ. Վրդ. Սխակեան

յետոյ, 1905 Դեկտ. 18ին, Համիտի իրատէսով կրգրումի կողմերուն ամենէն սաստիկ ձմեռուան եղանակին, Շիշմանեան՝ 100 հեծեալ ոստիկաններու հսկողութեամբ կը բերուի Պոլիս՝ աքսորուելու համար Երուսաղէմ: Ց օր վար կը զրօւի Պոլսոյ մէջ: Անպլ. դեպքանատան թարգմանն ու Պ. Աքութա-մոր կը տեսակցին իրեն հետ: Հասնելով Երուսաղէմ, ուղղակի Բեթղեհէմ կ'առաջնորդուի՝ հրամայուած ըլլալով մեկուսացունել զինք ամէն յարաբե-րութենէ, բայց 4 ամիս ետքը Յարութիւն Պատրիարքի միջամտութեամբ կը փոխադրուի Ս. Յակոբեանց վանքը: 2 ամիս վերջը տեղի կ'ունենայ նաեւ Իգմիրլեան Սրբազանի աքսորումը: 9 տարի Երուսաղէմ անցուցած աքսորա-կանի կեանքին մէջ, Շիշմանեան Եպիսկոպոս Նանացած է միշտ օգտակար ընծայել իր անձը, դասախօսութիւններով Ժառանգաւորաց վարժարանին մէջ եւ ստանձնելով վերջին տարիները Երուսաղէմի օրացոյցի խմբագրու-թիւնը: Հմուտ էր, բացի հին ու նոր հայերէնէ, թրքերէն եւ ֆրանսերէն լեզուաց: Ունի զբաղան աշխատութիւններ, երկասիրած է հայերէն եւ ֆը-րանսերէն քերականութեան դասադիրքեր, պատմական քերթուած մը Արա-րեկեցիկ՝ զբարար ստանաւոր, անտիպ, իսկ Երուսաղէմի մէջ գրած է իր Աքսորի կեանքը՝ ստուար գործ մը, որուն տպագրութեան թէեւ ձեռնարկը-ւած է Գահիրէի մէջ, սակայն յատուկ անտեսանելի ձեռքերով ձեռագիրնե-րէն մաս մը անյայտացած եւ անյաջողութեան մատնուած է անխղճօրէն՝ հրատարակութիւնը ա'յնքան շահեկան եւ երկարուցունչ գործի մը: Մաս մը սակայն պահուած կը մնայ: Ունի նաեւ ոտանաւորներու հատոր մը Յաւերգք Հայրենեաց, Հայարդի ծածկանունով, ուր կան 60-ի չափ հայրենասիրական կտորներ: Եռանդուն եւ անձնուէր եկեղեցականին արդելափակ կեանքի վեր-ջին տարիներուն, հոգեկան վիշտն ու աքսորի տառապանքը սկսած է իր ար-չէն հետզհետէ ծանրանալ իր վրայ, երբ տեղույն կառավարիչն իմանալով Յաւերգք Հայրենեացի հրատարակումը, կը զեկուցանէ թէ ծանր ամբաստա-նութեան տակ կը գտնուի: Հետեւանքը աղէտալի կ'ըլլայ եւ Ղեւոնդ Սրբա-զան, իր հիւանդագին վիճակին մէջ ընկճուած նաեւ հոգեկան տաղնալի մը

տակ՝ կը վախճանի Երուսաղէմ 1910 Դեկտ. 11ին: Առաջնորդ Շիշմանեան, Կիւրինի դպրոցներու զարգացման մեծապէս սատարած է, կազմակերպելով լրջօրէն նաեւ Քաղաքական եւ Ուսումնական Ժողովները: Կիւրինի ազգային պատմութեան մէջ, կը մնայ գործօն դէմքերէն մէկը: Ունեցած է նաեւ լուրջ հակառակորդներ, նաեւ վէճեր, որոնց արձագանգը հասած է մինչեւ Պոլսոյ Պատրիարքարան:

Առաջնորդական տեղապահ եղած է Տէր Գասպար Ք. Զատիկեան, Զախձոր Թաղէն: Տէր Գասպար իր կտրիճութեամբ եւ համարձակութեամբ զգալի ազդեցութիւն ձգած է կառավարական շրջանակներու մօտ, ինչպէս նաեւ պէյերու եւ դիւզապետներու վրայ, (Թուրք, ավչար, չերքէզ): Կըսեն թէ Արրահամ Եպս. Մամիկոնեան անուն առաջնորդ մը եւս ունեցած ենք Տէր Գասպարէն յետոյ: Մամիկոնեան Եպս. յազթանդամ, գեղեցկադէմ եկեղեցական մը եղած է, կարող քարոզիչ մը նոյն ատեն: Ան նշանաւոր դարձած է իր Ժողովրդական առակներու գործածութեամբ: Երկու անգամ Կիւրին եկած է: Վերջին գարուն կը վախճանի եւ կը Թաղուի Կիւրնոյ մէջ:

Առաջնորդական տեղապահ եղած է Տէր Մեսրոպ Ք. Աֆարեան: Ատանայի կոտորածին, երբ Կիւրին եւս պիտի ենթարկուէր նոյն ջարդին, Տէր Մեսրոպ մեծ դեր կատարած է հայ Ժողովուրդի կամքն ու դիմադրական ուժը պարտադրելով կառավարութեան մեծամեծներուն, կանխելով աղէտը: Կիւրինոյ կաթողիկոս Սահակ Խապայեանի Կիւրին այցը եւս, այս շրջանին, իր որոշ ազդեցութիւնը գործած է իշխանութեանց վրայ:

Առաջնորդարանի տեղապահ եղած է նաեւ Յեսու Ք. Վարդապետեան: Մեր ունեցած քահանաներէն ամենէն ուսեալը եւ կարող քահանան եղած է Տէր Յեսու, որուն պաշտօնավարութեան շրջանին քաղաքականապէս անգործ ըլլալով, ազգային, կրթական եւ տնտեսական մարդերուն մէջ ունեցած ենք աճուածի եւ զարգացումի բեղուն շրջան մը:

1913ին Կիւրին եկաւ, իբրեւ առաջնորդ, Խորէն Եպս. Դիմաքսեան (Կիւրինցի), ուսեալ, կարող, հեղաբարոյ բնավորութեամբ եկեղեցական մըն էր: Դիմաքսեան սրբազան, երկար ատեն Թափուր մնացած Կիւրինի աթոռին պարտականութիւնները ստանձնելով, անմիջապէս ձեռնարկեց ազգային եւ կրթական ընդհանուր գործերու բարեկարգումին: Լծուեցաւ կազմակերպչական լուրջ աշխատանքներու նաեւ: Զեռնագրեց քանի մը քահանաներ, եկեղեցիներ դարձնելով մշակութային օճախ մը բոլորին համար: Անգամ զինուորապետութեան շրջանին, 1914, Կիւրինի շորս եկեղեցիներուն համար սարկաւազ եւ դպիրներ պատրաստեց, եղած պակասները լրացնելու համար:

Կը յիշեմ այդ օրերը: Իմ դպրոցական ընկերներէս մէկ քանին եւս դպիր օժուած էին: Ոգեւորութիւնը մեծ էր... մէկ օրէն միւսը մեծ յառաջդիմութիւններ կ'ըլլային թէ՛ եկեղեցական եւ թէ՛ կրթական, ազգային մարզերէն ներս: Խորէն Եպս. վերադարձումի մը առաքեալն է:

1915ը արիւնի եւ կողոպուտի մէջ Թաղեց ամէն ծրագիր, մարդկային ստեղծագործական ամէն թռիչք(1):

Գ. ԿԻՒՐԻՆԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

1. ՄՐՔ. ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔ. — Պաշտան կը գրէ. «Կիւրինի Մանճըլըդ տունն դիւզի մօտերը, բարձրաւանդակի վրայ շինուած է Սուրբ Թորոս վան-

(1) Խորէն Եպս. Դիմաքսեանի մատիմ տեսնել մեր Գ. մատիմ մէջ: